ТҮРКІСТАН

СҰХ

Биыл 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске 100 жыл. Кеңес өкіметі сипатын өзгерткен көтерілістің бүгінде шын ақиқаты ашыла бастады. Алайда тарихи оқиғаны насихаттап, сырын ашуға кіріскен тарихшылар жаңа бір қиындыққа тап келді. Бұл – қоғамда кең талқылана бастаған Қазақстан тарихын мектепте және жоғары оқу орындарында оқыту мәселесі. Осы тақырып аясында белгілі тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры Талас Омарбектің ортаға салар ойы аз емес.

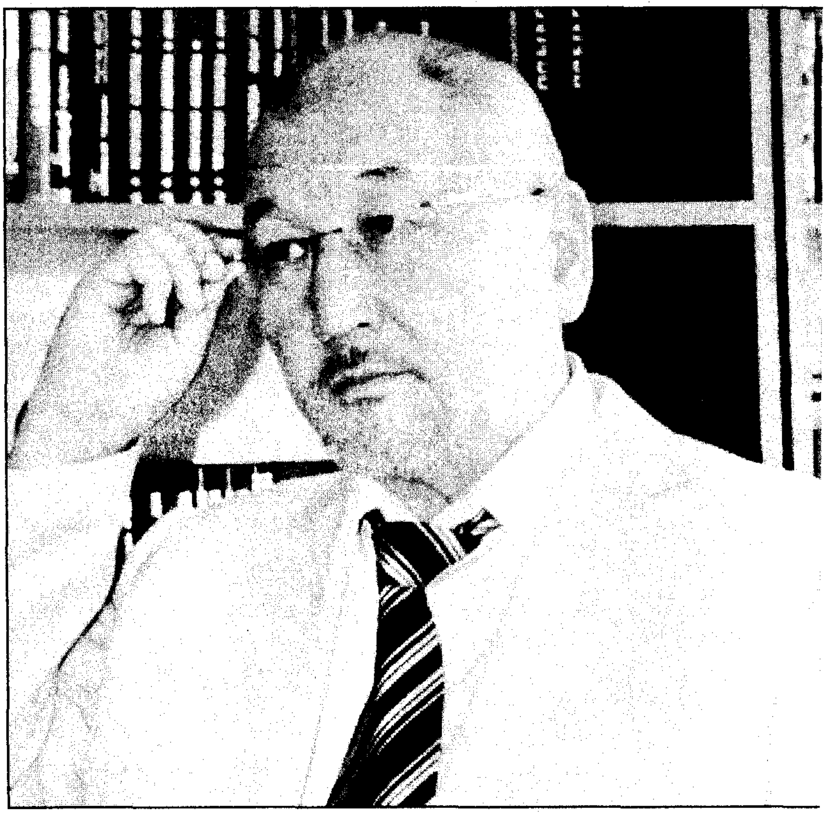

Талас ОМАРБЕК, тарих ғылым

ТАРИХ ЕШКІМ

ТҮСПЕ

– Биыл 1916 жылғы көтеріліске *100 жыл толып отыр.* Ұлт-азаттық көтерілісті жаңаша көзқараста пайымдап, толық зерттей алдық па?

Кеңестік билік тұсында 1916 жылғы котеріліс – XX ғасырдағы жалғыз көтеріліс болды. Оиан басқа көтеріліс болған жок. Кейінірек коллективизация жылдарындағы «Адай көтерілісі», «Созақ көтерілісі», кейіннен «Желтоқсан оқиғасын» айта бастадық. Бірақ 1916 жылғы көтеріліс XX ғасырдың өзінде әртүрлі бағалады. Алашорда қайраткерлері әуелде бұл көтерілісті «бүліншілік» деп бағалады. Ал он жылдан кейін Әлихан Бокейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы бастаған арыстар оны көтеріліс ретінде мойындай бастады. Көтеріліске он жыл толғанда, 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне Әлихан Бөкейхан бұның көтеріліс екенін айтып мақала жариялады. *Яғни*, көзқарас эволюциясы өзгерді. Алғашында Алаш арыстары халыққа «қырылып қаласыңдар», «отаршылдардың жазалаушы, жаттықтырылған әскеріне қарсы тұра алмайсыңдар, қазақтың бытыраңқы наразылығын қырып тастайды» деп котеріліске қарсы болды. Алайда олар көтерілісті мойындаған соң да «ұлт-азаттық» деген сөзді бәрібір айта алмады. Санжар Асфендияров 1935 жылы шыққан «Қазақстан тарихы» деген оқулығында бұл көтерілісті «ұлт-азаттық көтерілісі» ретінде сипаттаса да, бұл оқиғаны таптық көзқарасқа бұрмалады. Темірбек Жүргенев те

мемлекет құру идеясын ұстанған интеллигенциясы басқаруы керек еді», – деді. Ал оны соғысқа телу шынайы бағалауға онша келе бермейтін сияқты. Ойткені қазақтардың қарулары нашар болды. Олар әр аймақта, рулық, тайпалық негізде бас көтерді. Ұйымдасқан, дайындықтан өткен әскер болған жоқ. Қазақтар шеп құрып соғысқан жок. Мұндайда оны «соғыс» деп қалай айтамыз? Осының бәрін ескерген жөн. Сондықтан да менің ойымша, 1916 жылғы көтерілісті егжей-тегжейлі зерттеп, көп томдық монографиялық зерттеулер жазатын уақыт болды деп ойлаймын.

– 1916 жылғы көтеріліс туралы тарихшылар тарапынан елеулі жұмыстар жазылған жоқ па?

– Бұл көтеріліс Кеңес өкіметінің кезінде жақсы зерттелді. Көптеген құжаттар жинал-

ежелден бері қарай келе жатқан ерлік дәст
лері рухында жалғастыра карастыру қаж

Қазақстанның батыс өңірі қазақ тарих
да дәстүрлі көтерілістер аймағы. Қазақста
болған ұлт-азаттық қозғалыстардың жет
сексен пайызы батыс өңірлерде орын ал
Қазақ хандығының кезінде жойқын со
тардың батыстағы башқұртпен, қалмақ
болғанын айта бермейміз. Қазақ тарихы
Әбілқайыр ханды айтқанда да осыны ау
ға ала бермейміз. Әбілқайыр қиын жағда
өмір сүрген адам. Мына жағында Хиуа
мына жағында башқұртпен, астрахандық
мақпен соғысқан хан. Меніңше, Батыста қ
қы ерлік дәстүр қатты дамыған, жастар
дұрыс тәлім алсын. Мысалы, Әбілқайыр
бүкіл тұлғасы сан қырлы адам екенін кө
теді. Бір жағынан керемет қолбасшы, ұй

...рының докторы:

...ІҢ ЫҚПАЛЫНА ...І КЕРЕК

э қолдайды, кейбіреулер қолдамайды.
ұрт ан-ған...
– Бұл шынын айтқанда, Елбасының ен-
іін тереңдетіп оқытайық дегеннен шыққан.
ың есімін және тәуелсіздікті орнықтыру-
қатысты елеулі еңбегін еңбектеген бала-
і, еңкейген қарияға дейін біледі. Ол кісі
уелсіз Қазақстанды құрған, бүгінгі мемле-
імізді негіздеуші тұлға. Нұрсұлтан Әбішұ-
ның бұл бағыттағы еңбегі халыққа «соқыр-
таяқ ұстатқандай» анық көрініп тұр. Бүкіл
зақ ол кісінің бұл бағыттағы еңбегін баға-
йды деп ойлаймын. Сондықтан да қосым-
насихатқа зәру емес. Біз осындай шын-
ықты мойындап, қазақтың арғы тарихын
гінгі Тәуелсіз Қазақстан тарихымен сабақ-
стырып оқысақ дұрыс болатын еді. Алай-
қазір «Современная история» дегенді шы-
рып алдық. Енді шенеуніктердің осы бас-
масы құпталса, басы жоқ, аяғы жоқ тарих
ытылатын түрі бар. Жалпы, қазіргі заман
а күрделі. Мысалы, кезінде XX ғасырдағы
рихымыз түгел компартияны мақтау тұрғы-
інан жазылды. Ал XXI ғасырда біз ол та-
ихты сынап қайта жаздық. Расында да, Ке-
с өкіметі кезінде халқымыз жартысынан
рылып, жоғалып кете жаздады. Бүкіл ин-
еллигенция, Алаш арыстарынан бастап аты-
лып кетті. Кеңес өкіметі, кейінгі он жыл-
ықта біраз реформалар жасады. Бірақ, ол
а шын мәнінде орыстандыру саясаты бола-
ын. Тілімізге, мәдениетімізге, әдебиетімізге
ысым түсті. Қазақ тілі ығыстырылып шыға-
ыла бастады. Қазақ мәңгүрттенді. Біз енді
астарымызға осы үрдістер тарихын оқыта-
ыз ба? Ал енді жарайды, оған тәуелсіздіктің
5 жылдығын қосып қоямыз. «Современная
стория» дегеніңізден осыдан басқа тарихты
өріп отырған жоқпын. Біз мұндай тарихты
қытатын болсақ, шын мәнінде тарихты сая-
аттану ғылымына айналдырып жібереміз.
ұл замандар саясиландырылған замандар
олғандықтан да жаңа тарихтың алғашқы
өлімінде кеңестік кезеңді жамандап оқыта-
ыз, кейінгі 25 жылдықты мақтап оқытамыз.
дның тағы аяғы жоқ, өйткені тәуелсіздік та-

Наурызбай, Ер Жәнібек сынды батырлар алғашында рулық деңгейден көтерілген батырлар. Олар әуелде рудан әскер жинап шықты. Содан да, қанжығалы Бөгенбай, шапырашты Наурызбай атанды. Әрине, барлық рулық батыр ұлттық деңгейге көтеріле алмайды ғой. Олардың бәріне ондай мұндай мүмкіншілік те туа бермейді. Қазақ шын мәнінде ру-ру болып өмір сүрген халық. Жерге меншік болмаған. Ол рулық қауымның меншігі болған. «Мына төбенің ар жағы найманның, бер жағы арғынның жері» деген шекаралық межелеулер болды. Сондықтан да бұрын «қазақта шекара болмаған» деген дұрыс сөз емес. Қазақта ел тұрмақ әрбір рудың, тайпаның шекарасы болды. Тайпалық шекаралар қазақтың мемлекеттік, хандық шекарасын құрады. Кейін қазақ хандығын құрған кезде шекаралық аймақты белгілеуге мүмкіншілік туғызды. Бізде бүгінгі күні жеке тұлғаларды дәріптегенде бір оңды іс байқалады. Әрбір тұлға қайшылықты тұлға екендігін ескере бастадық. Мысалы, жоғарыда айтқан Әбілқайыр хан қайшылықты тұлға. Оны жамандауға да, мақтауға да болады. Ол кристал сияқты сан қырлы тұлға. Өйткені ол әр бағытта әртүрлі көріне білді. Бір руға оның бір қыры ұнаса, екіншісіне ұнамай қалып жатты. Мысалы, башқұрттар оны хан сайлады. Неге? Әбілқайырдың орысқа қарсы болған бір қыры башқұрттарға ұнады. Алайда қазақтың кейбір рулары Әбілқайырдан теріс айналды. Өйткені ол кісі орыспен келісім жасады. Мынаны ескерген жөн: қазақтың рулық батырлары, рулық билері, жай ғана ру басылары, әулиелері болсын өз заманына қарай түрлі қайшылықты әрекеттерге барды. Төле би кезінде қалыптасқан ахуалды ескере келе «орыспен келісім жасайық» деген және Жолбарыс ханды осыған үгіттеген. Себебі орысқа сүйеніп, қазақ мемлекеттігін сақтап қалайық деп ойлаған. Төле бидей дананың бұндай ойын әрине ол тұстағы қазақ ұната қойған жоқ. Атақты болу маңайындағылармен соғыса беру емес. Қалмаққа да салық төлеп, көніп отырған аймақтар болды. Қалмақпен құда болған адамдар,

де Халел Әділгереевті қатты құрмет тұтатын», – дейді. Ермахан Бекмаханов айдаудан босап, елге қайтып келе жатқанда: «Мені Ташкенттен жолдан мінгізіп алды. Алматыға дейін билетіміз бар еді. Содан Шымкентке келгенде Ермахан: «Шымкенттен түсеміз» деді. Мен «Неге?» дедім. Ол: «Шымкентте Халел Әділгереев айдауда» дегенді айтып, «Әділгереевке сәлем бермей өтіп кете алмаймын» депті. Айтқанындай, Әділгереев бір топ тарихшымен Шымкенттен оны күтіп алады. Екеуі топтан бөлініп алып, бір апта бойы сырласып әңгімелесіпті. Сондағы айтатын тақырыптары Кенесары. Ермахан кезінде қуаланған кезде Әділгереев оны жақтап сөйлеген», – дейді Халима апай. Ермахан Бекмаханов қуаланғанда Әділгереев неге жазаланбай қалды? Себебі Әділгереев ректор болған адам. Соғыста болған, майдангер, гвардия майоры еді. Сондықтан оны түрмеге қамай алмады. Тек Шымкентке жер аударып жіберген. Е.Бекмаханов ақталғанан кейін ол кісі де университеттегі жұмысына қайтып оралды. Е.Бекмахановпен айтысқан Т.Шойынбаев Халел Әділгереев келе жатқанда жол беріп ығысып тұратын. Студент болып жүргенде Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» деген кітабы шықты. Мен сол кітапты Халел Әділгереевке бердім. Екі аптадай жоқ болып кетті. Келген соң кітап туралы пікірін сұрадық. Ол кісі: «Есенберлин Кенесарының көркем бейнесін дұрыс суреттеген екен. Бірақ, халық батыры етіп көрсетуі керек еді ғой», – деп ашулана сөйледі. Бұл сөзден біз қатты қорықтық. Өйткені Шойынбаев бізге: «Есенберлинді оқысаңдар комсомолдан шығасыңдар. Оқудан қудырамын. Есенберлин бұрын сотталған адам. Тағыда Кенесарыны мақтап роман жазыпты. Есенберлинмен бірге құрисыңдар», – деп ұрысқан еді. Бірде студенттер Әділгереевке жақын жүретін мені салып, Шойынбаевтың айтқан ескертуін айтшы деп қолқалады. Содан қол көтердім. Әділгереев: «Иә, Таласбек, не айтасың?», – деді. Шойынбаевтың айтқанын айтып бердім. Ол кісі асықпай қарнын сипап тұрып, ашулы күйде: «Шойынбаев оттамасын», – деді. Біз осындай тарихқа қатысты екі концепцияны қатар оқып тәрбиеленгенбіз. Содан жақсы білім алдық. Бәлкім бұл сол кездегі тарихшы студенттердің бағы-шығар. Қиын заманда оқып, тарихшы болып қалыптастық. Айтулы тұлғалармен табыстырған тағдырымызға ризамыз.

– Тарихшылардың жанайқайы мен журналистердің үзбей жазғанының нәтижесінде Алматыда ашаршылық құрбандарына ескерткіш қойылатын болды. Ашаршылық тақырыбында докторлық қорғаған ғалым ретінде қала әкімдігінің бастамасына атсалысып жат-